

ספרים ודברי ביקורת

החיד"א בראי חיבוריו

מאת אשר סלה

עודד כהן, סבב הולך הרוח: מרחבים תרבותיים בעולמו של החיד"א,
הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, ירושלים תשפ"ג, 438 עמ'

אחרי החיבור המכונן של מאיר בניהו, 'רבי חיים יוסף דוד אזולאי' (ירושלים תשי"ט), ו'ספר החיד"א: קובץ מאמרים ומחקרים' (ירושלים תשי"ט) בעריכתו, ניתן היה להניח כי נחקר כמעט כל היבט אפשרי על אודות דמותו הייחודית של חיים יוסף דוד אזולאי, החיד"א (1724–1806), רב מקובל ופוסק מן החשובים בתולדות עם ישראל. מנגד, היקפה העצום של יצירתו – מאות חיבורים, מהם חמישים ושבעה שנדפסו ורבים נוספים המצויים עדיין בכתבי יד – משתרע כמעט בכל תחום ידע ביהדות, באופן העלול להרתיע אף את החוקרים המנוסים ביותר להתקרב אליה. על אף האתגר המחקרי הזה נטל על עצמו ד"ר עודד כהן, המתמחה בהיסטוריה של היהדות בראשית העת החדשה באזור הים התיכון, משימה שאפתנית והצלחה בה באופן מרשים. במחקרו בחר כהן להתמקד בשלושה חיבורים מרכזיים, הנחשבים אבן יסוד בהגותו של החיד"א: 'מעגל טוב' – חיבור בעל היסטוריה טקסטואלית מורכבת הכולל תיאור של שני מסעותיו של החיד"א כשליח ארץ ישראל; 'שם הגדולים' (א–ב, ליוורנו תקל"ד–תקמ"ו); ושלושה חלקים נוספים: ועד לחכמים, א–ב, ליוורנו תקנ"ו–תקנ"ח; זעיר שם, ליוורנו תקס"א) – לקסיקון ביו-ביבליוגרפי עברי; ו'ברכי יוסף' (ליוורנו תקל"ד–תקל"ו) – חיבור הלכתי על ה'שולחן ערוך'. באמצעות ניתוח מעמיק של שלושת הספרים הללו מבקש כהן להמחיש כי החיד"א היה 'דמות ביניים' אשר פעלה הן במסגרת העולם היהודי המסורתי הן במגע עם המודרנה האירופית (עמ' 42).

במהלך עשרים השנים האחרונות זכו דמותו ויצירתו של החיד"א להתעניינות מחקרית מחודשת, הנובעת משני תהליכים מרכזיים: מחד גיסא, התעצמות העניין בתנועות היהודית (Jewish Mobility) בהקשר של 'המפנה המרחבי' (Spatial Turn) במדעי הרוח והחברה; מאידך גיסא, ההכרה ההולכת וגוברת, בעקבות מחקריהם של דוד רודרמן, שמואל פיינר ואחרים, שהמודרנה היהודית קדמה לתמורות האינטלקטואליות של תנועת ההשכלה. עודד כהן מסתמך על המחקרים החלוציים שבחנו את אופקו האינטלקטואליים של החיד"א בגישה היסטורית-ביקורתית קרובה לשלו. בין החוקרים המרכזיים שעסקו בכך ניתן למנות את מתיאס להמן, אשר חקר את רשתות התקשורת הטרגנס-לאומיות ואת הפאן-ספרדיות של שליחי ארץ ישראל; את דוד מלכילאל, אשר ניתח מפגשים רב-תרבותיים במרחב היהודי; ואת יעקב דואק, אשר חן את האוספים הספרותיים שאליהם נחשף החיד"א במסעותיו במערב אירופה.

[ציון – רבעון לחקר תולדות ישראל, שנה צ (תשפ"ה)]

ואולם, תרומתו הייחודית של כהן אינה מתמצה רק בהרחבת תחום המחקר אל מעבר ל'ספר מעגל טוב', אשר עמד עד כה במרכזו של חקר החיד"א, אלא גם בניתוח תהליכי העריכה של שלוש היצירות העומדות במוקד מחקרו. באמצעות בחינה זו מבקש כהן לחשוף לא רק את תפיסתו של החיד"א ביחס לשונות התרבותיות בזמנו ולשימושיו במתודות העדכניות של ביקורת טקסטואלית, אלא גם את מה שכהן מגדיר כ'תודעת הספרייה של אזולאי', על פי המונח שטבע אבריאל בר-לבב.

בהתאם למתודולוגיה זו, הביוגרפיה של החיד"א, אשר כבר נחקרה בהרחבה בעבר, מוגבלת להקדמה בלבד. עם זאת, כהן אינו מסתפק בשרטוט דיוקן ביוגרפי גרידא, אלא מנצל הזדמנות זו כדי לשחזר את ההקשר התרבותי והתורני שבתוכו צמח החיד"א, תוך דגש מיוחד על עולמה הרוחני של ירושלים במאה השמונה עשרה. הקהילה היהודית בירושלים, על אף המשברים הכלכליים, החברתיים והמנהיגותיים שאיתם נאלצה להתמודד, הייתה מיקרוקוסמוס של העולם היהודי בכללותו ומעין פסיפס המשקף את ריבוי הזהויות של התפוצות היהודיות ואת תסיסתן האינטלקטואלית.

בשנים שלאחר עלייתו של רבי יהודה החסיד רכש החיד"א את השכלתו ההלכתית אצל רבי יונה נבון בשיבת 'בית יעקב' ואצל רבי חיים אבן עטר בשיבת 'כנסת ישראל'. כהן מדגיש כי התפתחותו האינטלקטואלית של החיד"א הושפעה ממגוון מקורות: מצד אחד, הוא נחשף למסורת הספרדית-המזרחית, בין היתר דרך דמותו של המקובל התימני שלום מזרחי שרעבי, אשר צירפו לחבורתו הסודית בת שנים עשר חברים, 'אהבת שלום'. מצד אחר, הוא שאב מן המסורת האשכנזית, שאליה היה קשור מצד אימו. ואולם, מסעותיו של החיד"א ושליחותיו מטעם ארץ ישראל הטביעו את חותמם העמוק ביותר על עיצוב דמותו ועל מכלול כתביו. מסעות אלה מתועדים ב'ספר מעגל טוב'.

(א) 'מעגל טוב': החלק הראשון של המחקר מוקדש לניתוח מעמיק של 'מעגל טוב' הכולל תיאור של שני מסעות: הראשון נמשך בין השנים 1753–1758, והשני החל ב-1772, ובעקבותיו השתקע החיד"א בליוורנו ונפטר בה בשנת 1806. כהן בוחן את שלבי העריכה שעבר הטקסט ושואל אם מדובר בזמן אישי גרידא או שמא חיבר החיד"א את הספר כדי לפרסמו. בחינת כתבי היד שבהם השתמרו קטעים שונים מן החיבור מצביעה על כך שהחיד"א עיבד את זיכרונותיו, הכניס בהם תיקונים ואף הוסיף כותרות במקומות מסוימים, ויש בכך כדי ללמד על כוונתו להקנות לטקסט ארגון פנימי מובנה – אם לא לצורך פרסום הרי שלכל הפחות מתוך הכרה בערכו הספרותי.

ספר 'מעגל טוב' נבדל מחיבורים אחרים בני זמנו ומספרות מסעות יהודית שקדמה לו. החיד"א אינו מסתפק בתיאור המסע בלבד אלא מבקש 'לתאר את הנוסע במסעו' (עמ' 63) ובכך ממקד את הכתיבה בחוויה האישית שלו. קשה לקבוע אם מדובר בניסיון מכוון לעיצוב תודעה סובייקטיבית מודעת, וכהן עצמו נמנע מקביעה חד-משמעית בעניין. עם זאת, אין ספק שהחיד"א מציג בכתביו גם את רחשי הלב האינטימיים ביותר שלו, בדומה לטקסטים אוטוביוגרפיים אחרים בני התקופה, כגון זיכרונותיה של גליקל או כתביו של יעקב עמדין. בהיבט זה יש חידוש מסוים בנוף הספרותי היהודי.

'מעגל טוב' מספק תובנות על האופן שבו תפס החיד"א את עצמו הן כשליח ארץ ישראל הן

כתלמיד חכם בעל שיעור קומה. נוסף על כך, הוא מאפשר לעקוב אחר התפתחות אישיותו לאורך השנים: אם במסעו הראשון ניכרת זהירות מסוימת בהתבטאויותיו, הרי שבמסעו השני נשקפת עלייה בביטחונו העצמי, בהערכתו את מעמדו ואף בגישתו הביקורתית כלפי סביבתו. החיד"א מתאר את עצמו כמתווך ומפשר מיומן בסכסוכים משפחתיים, קהילתיים והלכתיים, אך בה בעת מעניק מקום נרחב לתיאור עולמו הפנימי. יומניו משופעים בהתייחסויות למצוקותיו הפיזיות, ספקותיו הקיומיים וחרדותיו, כמו גם בפרצי מלנכוליה ומצבי דיכאון שליוו אותו לאורך חייו. בכך הופך 'מעגל טוב' למקור בעל חשיבות בחקר הרגשות בהיסטוריה היהודית.

פן נוסף המייחד את יומניו של החיד"א הוא עניינו הרב בהיסטוריה, בידע גאוגרפי ובמטרים פוליטיים של המדינות שבהן הוא מבקר. נושאים אלה משתרעים מעבר לעולם היהודי ומשקפים סקרנות מסוימת כלפי המרחב התרבותי הכללי שבתוכו פעל. תכונה זו מאפשרת לכהן להיעזר ב'מעגל טוב' כדי למפות את אופקיו התרבותיים של החיד"א, אשר התעצבו לא רק במסעותיו הפיזיים, אלא גם באמצעות מה שכהן מכנה 'המסע המנטלי' (עמ' 147) – תהליך שהוביל אותו להרחיב את גבולות חינוכו המסורתי ולגלות פתיחות רבה יחסית כלפי השונות האנושית.

גם בהקשר זה ניתן להצביע על התפתחות בגישתו של החיד"א בין מסעותיו: אם ביומנו הראשון הייתה גישתו כלפי לא־יהודים לרוב שלילית ומזלזלת, הרי שבשני ניכר מבט אוהד יותר כלפי אומות העולם. דוגמה בולטת לכך היא מערכת היחסים המבוססת על הערכה הדדית שנרקמה בינו לבין המלומד הצרפתי ז'אן-אנטואן פאבר בפריז. שינוי זה בא לידי ביטוי גם בהבחנה שהוא יוצר בין גויים 'טובים' ל'רעים', וכן בהערכה שהביע כלפי ההתקדמות הטכנולוגית של אירופה, גם אם הבנתו בתחום המדעי נותרה לעיתים שטחית מאוד. עם זאת, אף שהחיד"א עבר שינוי ביחסו ללא־יהודים, נותרה אצלו הבחנה חדה על אודות הגבולות המפרידים בין העולם היהודי לעולם הנוצרי. הוא מותח ביקורת חריפה כלפי יהודים המאמצים אורחות חיים זרים, מתגאים בכפירתם, מנהלים קשרים אסורים עם נשים לא־יהודיות או פוקדים בתי זונות.

(ב) 'שם הגדולים': השער השני במחקרו של עודד כהן מוקדש ל'שם הגדולים'. חיבור זה, הנחשב אבן דרך בתחום הביבליוגרפיה היהודית, מנותח תוך השוואתו לדגמים קודמים של קטלוגים עבריים, כגון אלה שחיברו שבתאי בס (1641–1718) ויחיאל בן שלמה היילפרין (1660 בערך – 1746 בערך). כפי שעשה בדיון על 'מעגל טוב', כהן בוחן גם כאן את תהליכי העריכה המורכבים שקדמו להדפסתו של 'שם הגדולים', אשר ראה אור בחמישה חלקים לאורך עשרים ושבע שנים. פיצולו של החיבור לשני כרכים – אחד הדן במחברים ואחר המתאר את כתביהם – אינו תואם את גרסתו המקורית של החיד"א והוא הוכנס רק במהדורתו של בן יעקב (1801–1863).

העיון בכתב היד מעלה בבירור כי החיד"א תכנן את החיבור כרשימה אלפביתית אחת, תוך השארת רווחים נרחבים בעמודים השונים, במטרה להוסיף נתונים חדשים שיתגלו לו במהלך מסעותיו. מבנה זה של כתב היד, כמו גם שכבות העריכה השונות שניתן לזהות ולתארך, מצדיקים את ההשערה כי בראשית דרכו – כעשרים שנה טרם הדפסת הכרך הראשון – ייעד החיד"א את חיבורו לרישום תמציתי בלבד של מידע לגבי אנשי רוח וספריהם, ורק בהדרגה התגבש לפרויקט רחב יריעה בעל אופי ביו־ביבליוגרפי מובהק. אומנם בהתחלה הידע לא היה מאורגן במסגרת שיטתית מוקפדת, אך עם הזמן התפתח והתעצב בהתאם לאופק הלמדנות הייחודי לו.

אחת ההבחנות המרכזיות שמציע כהן בין מפעלו של החיד"א לזה של בס היא כי ב'שם הגדולים' ניתן לראות 'אופק חדש של למדנות היוצר ליקוטי מידע תמידי, שאינו נובע בהכרח מכוונה ביבליוגרפית מוקדמת, אלא טבוע באופיו של הלומד כחלק מתודעת ספרייה קבועה שאינה תלויה בשהייה בספרייה פיזית' (עמ' 162).

השוואה בין הכרך הראשון של 'שם הגדולים' לבין כתב היד המקורי חושפת נדבך נוסף בתהליך העריכה של החיבור: רבים מן הערכים שהופיעו בכתב היד לא נכללו כלל בחלקו הראשון של החיבור אלא נוספו רק בכרכים הבאים, לאחר שהחיד"א הצליח להשלים את הנתונים שלדעתו עדיין היו חסרים. יתרה מזאת, מתוך כלל הערכים שנכתבו, רק שנים עשר ערכים לא שולבו בסופו של דבר במהדורת הדפוס, וכולם מתאפיינים באופיים המצומצם – רשימות מקוצרות שהחיד"א סבר כי אינן מגובשות דיין לפרסום. על אף אופיו המקיף של 'שם הגדולים' והעושר הביו-ביבליוגרפי שהוא מציע, כהן מדגיש כי מדובר ברשימה סלקטיבית, הנמנעת מלהביא מידע שנתפס כנחלת הכלל. לצד מטרתו הפדגוגית המובהקת של החיבור, החיד"א הקפיד לשוות לו נגישות מרבית באמצעות עיקרון ברור ואחיד של ארגון החומר.

למרות הקריטריון הסלקטיבי שבו נקט החיד"א בספרו, הניתוח הביבליומטרי שערך כהן לכל ההפניות הביבליוגרפיות ב'שם הגדולים' מאפשר למדוד את היקף ידיעותיו של החיד"א ולבצע מיפוי וירטואלי של העולם הרוחני שלו. בספר בולט במיוחד מעמדם הדומיננטי של האחרונים, הן ברשימת המחברים הן בציון היצירות, שהן כ-72% מסך כל ההפניות. עובדה זו נובעת לא רק מכך שהספרים החדשים היו זמינים יותר, אלא גם מן העלייה הניכרת שחלה במספר היצירות שהודפסו בשפת הקודש בין המאות השש עשרה-השמונה עשרה. יתרה מכך, מטרתו של החיד"א הייתה להכין כלי עזר להתמצאות עבור תלמידים צעירים במורכבותה של הספרות הרבנית, אשר הלכה והתרחבה בתקופה זו.

תוצאה נוספת הנובעת מן הניתוח הביבליומטרי של כהן נוגעת לאופייה הכללי והרב-התחומי של התרבות הרבנית של החיד"א. אף על פי שהחיד"א הקדיש יותר מקום למחברים ספרדים (53%), הוא כלל גם מספר לא מבוטל של מחברים אשכנזים (36%) ומחברים ממדינות אחרות בתפוצה היהודית. התחומים המרכזיים המיוצגים בספר הם ההלכה והקבלה, שהיו הדומיננטיים בעבודתו האינטלקטואלית של החיד"א. עם זאת, יש לציין גם את המקום שייחס החיד"א ליצירות בעלות אופי היסטורי, בלשני ומדעי – תחומים שאומנם לא היו בין מטרותיו העיקריות אך שימשו אותו כמקורות עזר חשובים לשחזור הביוגרפיות של מחברים ולהכרת יצירות.

מתוך 1,424 ערכי חיבורים, 262 מתייחסים לטקסטים שלא זכו להדפסה, וכמחצית מהם נחשבים יצירות שנעלמו או אבדו. התעניינותו של החיד"א במקורות היסטוריים ובטקסטים נדירים מצדיקה את הכללתו של טקסט שלם בשם 'סדר התנאים והאמוראים' בתוך הדפסת 'שם הגדולים'. מהלך זה מדגים את אחד המניעים הלא-מוצהרים של החיד"א בפרויקט זה – הצלת יצירות שנשכחו או שהיו על סף אובדן.

שיטת העבודה של החיד"א נחשבת מודרנית, כפי שמציין כהן, והיא מבוססת לפחות על חמישה מאפיינים עיקריים: (א) החיד"א נעזר במגוון רחב של מקורות מכתבי יד כדי לאסוף את מרב המידע הביבליוגרפי האפשרי בספרו; (ב) הוא משווה בין גרסאות מודפסות לגרסאות בכתב יד כאשר מתאפשר הדבר; (ג) הוא מעניק תשומת לב רבה לרכיבים קונטקסטואליים

ופאראטקסטואליים של היצירות, ומכנים אותם להקשרם תוך הבנת טבעה הדינמי של העברת טקסטים; (ד) לעיתים הוא עושה שימוש במקורות שאינם תורניים, כדוגמת תיאור המסע של עובדיה מברטנורא, כדי לשחזר את חייהם של מחברים ולקבוע את הכרונולוגיה של יצירותיהם; (ה) לעיתים נדירות הוא נעזר במידע ארכיוני, כגון במקרה של 'שטר קבלה' של אלמנת משה קורדוברו (עמ' 193). יתרה מכך, ספר 'שם הגדולים' כולל מידע שהחיד"א אסף באופן אישי ממורים ומרבנים שהיה עימם בקשר בירושלים, בחברון ובאלכסנדריה שבמצרים.

במאה השמונה עשרה, תקופה שבה הלך והתעצם מספר הספרים המודפסים והורחבה גם הפצתם, אין זה מיותר להדגיש, כפי שעושה עודד כהן, את הדרך שבה השיג החיד"א את מקורות המידע שלו. לעיתים המידע נאסף באופן אקראי ולא שיטתי במהלך מסעותיו, ולעיתים הוא נבע מתוכנית עבודה סדורה בספריות אירופיות. לדוגמה, ביקורו הידוע של החיד"א ב-Bibliothèque Royale בפרז' ובספריית מדיצ'י-לאורנציאנה בפירנצה, וסריקות שיטתיות של גניזות קהילתיות ושל אוספים פרטיים.

החלק האחרון של השער על 'שם הגדולים' עוסק בהיכרותו העמוקה של החיד"א עם מלאכת הדפוס ומקצועותיה. היכרות זו ניכרת במיוחד בתשומת הלב הרבה שהוא מעניק לתפקידיהם של המעתיקים, של המסדרים, של העורכים ושל כל שאר פועלי הדפוס, בניסיון מתמיד ושיטתי לתקן את הטקסטים שבאו לידי. בקיאותו הפילולוגית מתבטאת במאמץ מתמשך לזהות את הסיבות לשגיאות, להוספות ולשיבושים, תוך שימוש בחושיי הבלשניים כדי לחשוף את מחברו של טקסט אנונימי או לתקן ייחוס שגוי, כמו במקרה של 'ספר כנפי יונה' המיוחס בטעות לרבי מנחם עזריה מפאנו.

(ג) 'ברכי יוסף': החלק המקורי ביותר במחקרו של עודד כהן הוא השער השלישי המוקדש ל'ברכי יוסף', יצירה שההתייחסות המחקרית אליה הייתה מועטה עד היום, והיא דורשת הבנה מעמיקה בתחום הספרות ההלכתית. כהן מציג בקיאות מופלאה בהיבט ההלכתי של מפעלו האינטלקטואלי של החיד"א. ב'ברכי יוסף' מתגלה לא רק הגישה ההלכתית הייחודית לחיד"א, המתבססת על הידע הישיר שלו במגוון רחב של מנהגים בקהילות יהודיות שונות, אלא גם גישתו למונח 'ספר', או 'תודעת הדפוס' של החיד"א.

כהן מתחיל בשחזור המורכב של תהליך ההוצאה לאור של 'ברכי יוסף'. הוא מראה, תוך הסתמכות על הערות שונות והפניות בשולי הדפים בכתב ידו של החיד"א, כי החיבור לא עבר תהליך עריכה לינארי לפי סדר חלקיו של ה'שולחן ערוך'. במקום זאת היצירה מבוססת על החלקים שלמד החיד"א במהלך מסעותיו, בהתאם לספרים שהיו זמינים לו באותם מקומות שבהם שהה. חלק אחד נכתב בצעירותו בירושלים, לפני שיצא לשליחותו הראשונה בשנת 1753, והתוספות האחרונות הוכנסו סמוך למועד ההדפסה. ניתן לעמוד על כך גם מהשוואת הנוסח המודפס עם כתב היד היחיד שנמצא, הכולל רק עשרים ושלשה סימנים מתוך חלק 'יורה דעה'.

ההיקף והמגוון של המקורות שעליהם הסתמך החיד"א בפירושו ההלכתי מרשימים בכל קנה מידה. כהן חישב כי ביצירה זו קיימות 9,800 הפניות מתוך 630 יצירות של 417 מחברים. מדובר ביצירה בעלת אופי אנציקלופדי, הכוללת הפניות למחברים מוכרים ומוסכמים בקנון היהודי לצד דמויות שוליים או שנויות במחלוקת. בין הדמויות האהודות על החיד"א בציטוטי נמצא חזקיהו דה סילוה בעל 'פרי חדש', יחד עם חיים בנבנשתי מחבר 'כנסת ישראל'. ראוי לציון השימוש

התדיר של החיד"א בספר 'אליה רבה' מאת רבי אליהו שפירא, מחבר אשכנזי שהשימוש בספר יכול להיתפס כחריג בהקשר התרבותי שבו פעל החיד"א. יתרה מכך, החיד"א נעזר לא רק במקורות מודפסים אלא גם בטקסטים שנפוצו בגרסאות בכתב יד, כולל יצירות שכתבו קרובי משפחתו ומוריו ויצירות שאינן כה מוכרות. הציטוטים מאפשרים למדוד את האופקים התרבותיים של החיד"א ולהכיר את 'הספרייה האידאלית' שאליה פנה, כשהוא יוצר, כהגדרת כהן, 'קולאו' דתי' (עמ' 285). זו ספרייה 'חסרת גבולות', על פי המושג שטבע רוג'ה שארטיקה, ומדובר בתופעה חדשנית התורמת לשבירת הקנון הקלסי והמצומצם של בעלי ההלכה.

כמו בכל חיבוריו, גם ב'ברכי יוסף' החיד"א מייחס ערך רב לכתבי היד ככלי להגהה של ספרים מודפסים, כדי לתקן טעויות דפוס או התערבויות הצנזורה, בשל היותם ערובה לאותנטיות טקסטואלית. עם זאת, אולי מוגזם לראות בחיד"א מעין חלוץ של ההוצאה הביקורתית כפי שעושה כהן (עמ' 303). החיד"א אינו מהסס להשוות בין גרסאות שונות של אותו טקסט או בין טקסטים שונים של אותו מחבר כדי למצוא את הגרסה המקורית והנכונה. הוא מודע לכך שטקסט הוא מוצר רב-שכבתי ודינמי, החשוף למניפולציות, בין אם מכוונות ובין אם לאו. כדי להבין אותו בצורה נכונה יש צורך בהכרת ההקשר התרבותי והכרונולוגי ובבירור הזהות של המחברים. החיד"א עושה זאת לא רק כדי לקבוע את ההלכה אלא גם כדי להבין את המבנה שלה ואת אופייה המתפתח.

דומה שעודד כהן משכנע פחות בניסיונו להצביע על בקיאותו של החיד"א בשיטות מחקר טקסטואלי והיסטורי של זמנו. יחד עם זאת, כהן מודע היטב למגבלות של טענה זו, ובבואו להדגיש את הרגישות הרבה של החיד"א לנסיבות ההיסטוריות ולהקשרים הגאוגרפיים והתרבותיים שהשפיעו על קביעת החלטות הלכתיות מסוימות, הוא גם מציין את חוסר הידע שלו בתחום ההיסטוריוגרפיה האירופית בעידן ההשכלה. כמו כן, כהן מצביע על השימוש הנרחב שעשה החיד"א בכתבים היסטוריים יהודיים קלסיים, מ'ספר יוסיפון' ועד 'ספר יוחסין' מאת אברהם זכות, אם כי הן לא היו יצירות בעלות אופי ביקורתי והיו נפוצות ונגישות עוד הרבה לפני תקופתו של החיד"א.

לסיכום, מחקרו של עודד כהן, המלווה בדוגמאות רבות, מצטיין בעומקו האנליטי. יתרונו טמון בהצגת דמותו של החיד"א על רקע שינויים תרבותיים וחברתיים נרחבים בעידן הנאורות, תוך הדגשה שאצל החיד"א לא ניתן למצוא סימנים של סתירה או של משבר במפגשו עם התרבות המערבית. המודרנה והמסורת וכן התרבות היהודית ועולם הגויים משתלבים ביצירתו באופן הרמוני. הביטוי 'איש רנסנסי' שכהן משתמש בו כדי לאפיין את המגמות האינטלקטואליות של החיד"א מתאים מאוד.

בהקשר זה, ראוי היה לבחון את חשיפתו של החיד"א למסורת של יהדות איטליה. ואכן בתקופה המודרנית המוקדמת הציגה יהדות איטליה דוגמאות רבות ובעלות משמעות של פתיחות לסביבה התרבותית הלא יהודית. נציין בהקשר זה דמויות מן המאה השמונה עשרה כמו יצחק למפרונטי, רמח"ל ועמנואל חי ריקי, אשר הציגו המשך ישיר לעשייה ההגותית של אנשי רוח בתקופת הרנסנס והברוק, כגון אברהם פורטלאונה, יהודה אריה מודינה, שמחה לוצאטו ועזריה מן האדומים. אף ייתכן שממצאיו של כהן יחייבו בחינה מחודשת וביקורתית של הדיכוטומיה הדיאלקטית בין 'מסורת' ל'מודרנה'.

אין ספק כי ספרו פותח אופקים חדשים לכל מי שירצה לבדוק את הדרכים שבהן החיד"א ספג את השפעתה של התרבות האירופית במאה השמונה עשרה, אף שלא הייתה לו היכרות ישירה עם אסכולות אינטלקטואליות כגון אלה של החברה הבולנדיאנית (מלומדים ישועים שעסקו בהיסטוריה ובפילולוגיה), של ההבראיזם הנוצרי ושל ההיסטוריוגרפיה של ההשכלה. ברי כי כל מי שיעסוק בעתיד במפעלו של הרב חיים יוסף דוד אזולאי לא יוכל להתעלם מן התרומה הבולטת שבספרו החשוב של עודד כהן.